

Вікторія Колосова

УДК 82-7(4).09“.../18”

ЄВРОПЕЙСЬКА ЕПІГРАМА (РОЗВИТОК ЖАНРУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕПІГРАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ XVI – XVII СТ.)*

У статті йдеться про жанр європейської епіграми від її витоків до розквіту в епоху Відродження й функціонування в польській та українській літературах XVI – XVII ст.

Ключові слова: епіграма, епіграматист, жанр, польська література, українська література, панегірична поезія.

Viktoriya Kolosova. The development of European epigram in Ukrainian literature of the 16th – 17th centuries

The article explores the history of European epigram, from the earliest sources to its flourishing during the Renaissance, and studies its development in Polish and Ukrainian literatures of the 16th – 17th centuries.

Key words: epigram, epigramatist, genre, Polish literature, Ukrainian literature, eulogistic poetry.

В історії розвитку грецької епіграми були періоди, коли цей “незначний” поетичний жанр набув широкого суспільного звучання. Співець персидських воєн Сімонід Кеоський (556 – 468 рр. до н. е.) своїми лаконічними епіграмами, присвяченими афінянам, що полягли в бою з ворогами, викликав у співвітчизників не тільки сльози, а й палке бажання помститися за вбитих, відстояти батьківщину. І досі хвилює один з його фермопільських написів, пройнятий величчю патріотичного подвигу:

Йди, подорожній, скажи всім городянам в Лакедемоні:
Сповнивши їх заповіт, тут ми кістьми полягли¹.

В епоху еллінізму (з кінця IV ст. до кінця I ст. до н. е.) епіграма відривається від суспільного життя й потрапляє у володіння “вчених поетів”, які дбають насамперед про зовнішню витонченість своїх творів. Поети “александрійської школи” створюють епіграми на літературно-історичні сюжети, наповнюють їх філософськими сентенціями, поєднують еротику з міфологією. Водночас поети-елліністи виявляють особливий інтерес до “маленьких людей” з народу. Мандрований поет елліністичного періоду Леонід Тарентський (III ст. до н. е.), котрий під час блукань світом зустрічався з бідним людом і пройнявся до нього щирим співчуттям, присвятив чимало своїх найкращих епіграм вівчарям, рибалкам і ремісникам.

У період панування Риму епіграми грецьких поетів нерідко набувають форми панегіриків на честь римських імператорів та полководців. Найдотепніший з епіграматистів того часу Лукіллій поряд з улесливими присвятами Нерону створює серію побутових епіграм, героями яких виступають кулачні бійці,

* З архіву дослідниці.

¹ Переклад Ф. Скляра.

ритори, граматики, співці, художники, ледарі, мисливці, злодії, лікарі та безталанні епіграматисти [див.: 1, 219-228].

Сатиричні зарисовки-епіграми, що висміюють скнар, шахраїв-лікарів, міняйлів, невдах-артистів, багачів, монахів та злих жінок, залишив александрієць Паллад (кінець IV – початок V ст. н. е.). Він створив також глибокі філософсько-ліричні епіграми на віковічні теми швидкоплинної молодості та неблаганної смерті [див.: 1, 265-280].

Жанр епіграми широко використовувала й римська література, яка, виникнувши пізніше за грецьку, перейняла від неї майже всі стильові форми, зокрема й епіграму.

Найблискучішим майстром епіграми, класиком епіграматичного жанру не тільки римської, а й світової літератури був Марк Валерій Марціал (нар. близько 42, помер між 101 і 104 рр.). Він створив 1200 епіграм найрізноманітнішого змісту, характеру й розміру. Серед них традиційні написи-епітафії, улесливі вихвалання, дружні присвяти, сатиричні висміювання, грайливі рецензії, непристойні жарти, їдкі памфлети і, нарешті, елегійні сповіді, пройняті гедоністичною філософією:

Не відмовляй собі в тім, що колись може быть недоступним
І не вважай за свої лише минулі дні... [див.: 3].

В епіграмах Марціала – калейдоскоп представників різних верств населення стародавнього Риму. Він славить імператора, облещує патрона, співчуває клієнтові, сміється над крамарем, жаліє раба. Поета насамперед цікавлять люди – як вони живуть, чому вмирають, що їдять, кого люблять, з ким зраджують, через що страждають. Він усе бачить – і все хоче висловити у граціозній епіграмі, пройнятій “сіллю і жовчю”.

Марціал надзвичайно вдосконалив епіграму, надав їй неперевершеної в античній літературі гостроти, влучності та легкості. Насамперед завдяки поетичній спадщині Марціала жанр епіграми набув популярності і в Західній Європі. Славетний римський епіграматист залишився законодавцем епіграматичної поезії на цілі століття, і в теоретичних трактатах, зокрема в польських курсах поезії та українських піїтиках його епіграми наводилися як зразки цього жанру. На творах Марціала польські “жаки” й українські “спудеї” вчилися латинської мови й дотепності. Його твори видають у Феррарі (1471), Венеції (1475), Франкфурті (1602), Лейдені (1619), Амстердамі (1661). Вірші Марціала використовують як приклади епіграматичного жанру й автори українських поетик, їх охоче перекладають українські поети.

З новою силою жанр епіграми розквітає в поезії Ренесансу. Унаслідок надзвичайної уваги гуманістів до античної культури в Західній Європі стають відомі стародавні грецькі епіграми. Захоплені грецькою поезією поети-гуманісти переспівують греків і далі розвивають жанр епіграми, створюють оригінальний епіграматичний стиль, який наслідують уже наступні поети.

Але вплив античності на західноєвропейську літературу в епоху Відродження й аж до XVIII ст. здійснювався переважно через художні досягнення Риму, а не Греції. Не греки, а римляни з їхньою увагою до внутрішнього світу людини були зрозумілишими і ближчими гуманістам. Творці “поетики Відродження”, зокрема найвидатніший серед них Юлій Цезар Скалігер (1484 – 1558), автор надзвичайно авторитетного також для українських теоретиків курсу “*Poëtices libri septem*”, пропонували насамперед наслідувати римських класиків – Вергілія, Овідія, Горація.

Епіграма стає улюбленим жанром поетів усіх країн, охоплених Відродженням. Вона виливається в дотепний жарт, грайливий каламбур, дошкульну характеристику – або фіксує раптову думку поета з того чи того приводу, висловлює інтимні почуття чи малює побутову сценку.

Великою популярністю користується, зокрема, епіграма в Польщі, літературне життя якої в XVI – XVII ст. було міцно пов'язане з українським письменством.

Починаючи з XV століття, розвиток польської літератури відбувається під безпосереднім впливом ідей Ренесансу. Нові повиви зумовлюють те, що вже на початку XVI ст. польська молодь вважає за щастя вчитися не у Кракові, а в італійських університетах. Повертаючись на батьківщину, вона передає захоплення античним світом та ідеями Відродження широким колам польської шляхти.

Водночас поети-італійці, що потягнулися до королівського двору за своєю співвітчизницею дружиною Сигізмунда I Боною, збуджують інтерес до класичної літератури та її жанрів серед польських вельмож. Виникає, за висловом історика польської літератури, “смак на епіграми”, і тогочасні польські поети обов'язково випробовують свої сили в цьому жанрі, створюючи його особливий різновид – фрашки (від італійського “frasca” – дріб'язок).

Як свідчать дослідження польських літературознавців, розвиток епіграми в Польщі виразно відбувався двома напрямками [8, XVIII]. Перший представлений творчістю ранніх польських гуманістів-наслідувачів античної поезії, а також епіграмами “польсько-латинських” поетів, які стояли близько до двірських кіл. Напрямок цей бере початок від італійця Філіпа Каллімаха. Він був одним із тих, хто готував замах на папу Павла II з метою встановлення республіканського ладу. Рятуючись від переслідувань, Каллімах утік до Польщі. Тут він знайшов другу батьківщину й разом з іншими польськими гуманістами розгорнув жваву культурну діяльність. Його цикл любовних віршів до Фанні викликав сенсаційне враження в польському суспільстві та вплинув на дальший розвиток польської поезії.

У річищі цього напрямку слід розглядати й написані класичною “золотою латинню” епіграми Павла із Кросна – українця за походженням, але людини польської культури, і сатиричні короткі вірші Яна Даптишка, блискучого дипломата при дворі Карла V.

Яскравим представником польсько-латинських епіграматистів XVI ст. був архієпископ Андрій Кржицький, що вважав приємнішим писати любовні вірші, пристрасні памфлети та улесливі панегірики, аніж роздумувати над богословськими трактатами. Його епіграми на випадок – ad hoc – виразні малюнки двірського життя, що свідчать про гострий розум, палку вдачу – і не велику принциповість автора.

До польсько-латинських епіграматистів належав і Клеман Яницький. Син бідного польського селянина, Яницький завдяки меценатству Кржицького вчився у кращій познанській школі, а потім поїхав до Італії, де зблизився з гуртком італійських поетів-гуманістів. Більшість його епіграм проиняті лірико-філософським настроєм і вирізняються щирістю. Навіть у тих, де він славить своїх меценатів, Яницький зберігає почуття власної гідності – риса, мало прикметна для тодішньої панегіричної поезії.

Друга, цікавіша лінія розвитку польської епіграми тягнеться від байок Берната й репрезентована головно “Звіринцем” та “Фігліками” Миколи Рея. Це були письменники, які першими розширили коло тем польської епіграматичної поезії і творили її мовою народу.

“Звіринець” Рея з доданими до нього “Фігліками” – жартами, а також “Апофтегмати”, розміщені у “Дзеркалі, або житті чесної людини”, були вже розраховані не на вузьке двірське коло, а на ширшого читача. Рей належав до середньої польської шляхти, виражав її інтереси і дбав насамперед про задоволення запитів саме цієї суспільної категорії.

Написані соковитою польською мовою, а не латинню, епіграми Рея пройняті життєвою мудрістю, іноді наївно відверті і грубуваті, насичені народним гумором. Як і інші твори Рея, вони містять чимало побутових подробиць життя тодішньої Польщі.

Рей писав не тільки про те, що бачив, а й про те, що чув або читав. Поряд із постатями сучасних йому королів Сигізмундів він змальовував далеких історичних діячів, а старовинні притчі пересипав побутовими сценками, узятими із життя, сатиричними зарисовками духівництва. Його апофтегмати – двовіршеві сентенції, надписи на різні предмети, будинки, діалоги персоніфікованих людських гідностей і вад, розмови представників різних верств суспільства.

Дві лінії розвитку польської епіграми поєдналися і своєрідно переплавились у творчості найвидатнішого польського поета XVI ст. Яна Кохановського. Його славнозвісні “Фрашки” – це й майстерні переспіви античних митців, і поетичне осмислення навколишнього життя. Вони – наскрізь інтимний вияв настроїв та уподобань поета й водночас вираз загальнолюдських почуттів. Роздуми над тим, що “człowiek boże igrzysko”, спостереження над дрібницями щоденного буття, захват від краси природи – і обурення, викликане поведінкою католицьких нунціїв, глибокий сум від втрати близьких і гіркий сміх над людськими слабкостями, – усе виливає Кохановський у фрашки, про які сам зауважив: “Fraszki tu nieroważne z statkiem się zmieszały” [7, 120].

Ліричні, філософські, грайливі, сатиричні, фрашки-послання і фрашки-епітафії Кохановського слугують яскравим прикладом поезії Відродження – блискучої за формою, загальнолюдської за змістом.

Сучасники усвідомлювали силу поетичного таланту Кохановського, і він ще за життя здобув загальне визнання. У 1562 р. Микола Рей, уже відомий на той час поет, в епіграмі на Кохановського наголосив на його “благородному обдаруванні” й порівняв із Тібуллом. Після смерті Кохановського слава його невпинно зростає, і польські, а також давні українські шкільні підручники ілюструють теоретичні положення віршами Яна Кохановського.

І після Кохановського епіграма-фрашка посідає істотне місце в польській поезії XVI та XVII ст., виходячи з-під пера таких поетів, як Андрій і Збігнев Морштиніві, Адам Владиславіуш, Даніель Наборовський, Ян Гаванський, Веспасіан Коховський і Вацлав Потоцький. Але найвищим досягненням цього жанру все ж залишаються “Фрашки” Кохановського.

Епіграма здавна була відома і в Україні. Спочатку її писали польською мовою, а з розвитком українського книжного віршування з’являються і слов’яноукраїнські епіграми. Чи не першим зразком епіграми-емблеми став віршований опис герба кн. Острозьких, зроблений Герасимом Смотрицьким у Біблії 1581 р. Епіграми-присвяти знатним особам супроводжували майже кожне тогочасне друковане видання. Надгробні написи-епітафії віддавали останню шану померлим та увіковічували їхні імена².

² У книжці сучасника Петра Могили Атанасія Кальнофойського “Тератургима” (1638), яка розповідала про дива Печерського монастиря, міститься багато найрізноманітніших епітафій. Вони присвячені покровителям Лаври – “Фундаторам” та особам, діяльність яких була зв’язана з монастирським життям. Епітафії насичені образами греко-римської міфології й нерідко побудовані у формі курйозних віршів, до того ще й надруковані ризним шрифтом.

Різновидом старої епіграми були й підписи до ікон. Їх робили на грецький зразок спершу безпосередньо на образах, а з часом використовували лише факти із життя святих як теми до віршованих творів. Так виникли вірші на Євангеліє для іконописців, на книги Діянь апостольських, на Апокаліпсис, Патерик та ін. [4, 111]. Такого ж походження й вірші на образ св. Лаврентія та до ікони розп'ятого Христа, уміщені в піїтиці Лаврентія Горки "Idea artis poeseos" (1707) [2].

Вірші на кшталт епіграми, в основі яких була подія із життя святих, писав "для душі" на чернетках своїх "Міней" і Дмитро Туптало [6, 237].

Підписи-епіграми з'являються й під малюнками світського характеру – на зразок тих, що бачимо під зображенням запорожця й козака Мамаю.

Епіграму-звертання до читача, побудовану на досить жвавому та образному протиставленні "теології святої" "поетицькій забаві" залишив у "Перлі многоцінному" (1646) Кирил Транквіліон-Ставровецький.

Чимало епіграм – і на релігійні, і на світські теми – бачимо серед польських віршів Л. Барановича, що вийшли з друку в 1671 р. під назвою "Lutnia Apollinowa koźdej sprawie gotowa". Серед морально-дидактичних, природничих, астрологічних та інших численних віршів Л. Барановича увагу привертають ті з них, де поет мріє про мир і спокій в Україні, закликає припинити міжусобні чвари й водночас як патріот підіймає співвітчизників на війну проти татар.

Найцікавіші ті з епіграм Барановича, що відбивають побутові подробиці українського життя або якоюсь мірою зачіпають його недоліки. Барановичу не подобається, що "pochlebców mają panowie u siebie". Він з гіркотою констатує, що "ziemna moneta szkodzi nie jednemu", і проповідує милосердя та любов до ближнього.

Епіграма Барановича "Jeden bogaty, a na drugim łąty" – виразне свідчення того, що і в його поетичні твори вривалися соціальні мотиви. Хоча, звичайно, від духовної особи, яка досягла майже найвищого ступеня ієрархічної скали в Україні (чернігівський архієпископ, Баранович тривалий час був місцеблюстителем митрополичої кафедри), даремно чекати сміливого викриття соціальної нерівності.

Автором низки українських епіграм був Іван Величковський, один із працівників чернігівської друкарні Барановича, а пізніше – протопресвітер полтавської Свято-Успенської церкви. В історію української літератури він увійшов насамперед як складач курйозних віршів (carmina curiosa), тобто як найвиразніший представник "українського бароко" [5, 212-216]. У його доробку є також епіграми без "поетицьких штучок", цікаві не тільки формою, а й, головне, змістом. Величковський переплітає філософські роздуми з побутовими спостереженнями, створюючи епіграми "На образ юноши кращасегося ему же смерть тайно бо следует" або "На образ старца, держащего клеписдру", години життя якого вже полічені.

Величковський пише про залізо – хто його вживає ("старци убогие для оборони от псов"), про сивизну, хміль, магнатів і своєрідно перероблює літинський середньовічний вірш на епіграму "Пищущему стихи"³.

<...>**

³ Текст латинського вірша –

Scribere qui nescit nullum putat esse laborem:

Tres digiti scribunt, totum corpusque laborat, –

навів С. Маслов у своїй розвідці "Маловідомий український письменник XVII – початку XVIII ст. Іван Величковський" (до історії стилю бароко в давній українській літературі) [рукопис] // Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

** Тут рукопис обривається.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Греческая эпиграмма* / Пер. с древнегреч. под ред. Ф. Петровского. – М.: Гослитиздат, 1960.
2. *Державна публічна бібліотека, відділ рукописів, ДА, п. 420, арк. 325, 325 зв.*
3. *Мафциал*. Эпиграммы. – М., 1891. – Т. 1 (Переклад укр. В. П. Колосова).
4. *Петфов Н.* О словесних науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 г. // *Труды духовной академии*. – Т. 1 (январь). – 1867.
5. *Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму)* / Упор. О. І. Білецький. – К., 1952.
6. *Шляткин И.* Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651-1709). – СПб., 1891.
7. *Kochanowski J.* Fraszki (Biblioteka Narodowa, seria I, nr 163). – Wrocław-Kraków, 1957.
8. *Pelc J.* Poprzednicy Kochanowskiego w epigramatyce renesansowej w Polsce. – Wrocław-Kraków, 1957.

Отримано 31.03.2010 р.

м. Київ

Валентина Шупик

УДК 82-17 Куліш Пантелеймон

СЛОВ'ЯНСЬКА ОДА ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

У статті йдеться про основні громадсько-політичні концепції П. Куліша. Авторка описує естетизацію горя П.Кулішем у поезії "Слов'янська ода" (1882), поетичній збірці "Дзвін" (1893).

Ключові слова: світогляд, естетика, образ, слов'янський, екскурс, історія.

Valentyna Shupyk. "Slavic Ode" by Panteleimon Kulish

The paper surveys the most important concepts of politics and public life developed by P. Kulisch. In particular, the author focuses on the aesthetization of grief in P. Kulish's "Slavic Ode" (1882), and in his collection of poems "The Chime" (1893).

Key words: world-view, aesthetics, image, Slavic, excursus, history.

П. Куліш сатирично змальовує історію імперської Росії. Сама назва країни в нього зустрічається досить часто. Поет закликає до згуртування слов'янських народів та водночас не агітує за об'єднання під патронатом Москви. У "Слов'янській оді" П. Куліш пише про жорстокість правителів цієї імперії:

Да славиться народ-освободитель!
Да шествує вослід йому біда!
Да буде він вовіки побідитель!
Да плеться кров слов'янська, як вода! [6, т. 1, 503].

Сам вірш побудовано як звернення до Росії: "Обманщице, кого ти не лестила, Кому м'яких не слала ти перин? Ще мало ти людей занастила, що вірили обіцянкам твоїм!" [6, т. 1, 502]. Це поезія 1882 року. Вона не ввійшла до поетичних збірок митця. Повна назва твору – "Слов'янська ода. Відгук на панславістичне гуканнє по Європі російського архістратиґа Скобелева". За епіграф взято слова О. Пушкіна з вірша "Клеветникам России" (1831).

Поезія П. Куліша відтворює настрій закликів російського митця. Так само гостро дискутує з політиканами, що намагалися затуманити істинний стан справ:

О чем шумите вы, народные витии?
Зачем анафемой грозите вы России?
Что возмутило вас? волнения Литвы?
Оставьте: это спор славян между собою,